

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	207-229
----------------------------	------	------	---------

ANTİKÇAĞ FARMAKOLOJİSİNİN TEMELLERİ: ESKİ YUNAN TIBBİNDA MATERIA MEDICA GELENEĞİ

Esra YALAZI*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Mayıs 2023

Kabul: 01 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 17, 2023

Received: June 01, 2023

Öz

Günümüzde koruyucu tıp uygulamaları ya da yeni ilaçların üretilmesi amacıyla geçmişte kullanılan doğal tıbbî malzemeler (*materia medica*) ve bunlarla ilişkili geleneksel tıp uygulamaları giderek artan bir ilgiyle karşı karşıyadır. Böylece ilaç bilgisi bağlamında sunduğu eşsiz miras sebebiyle antik kaynakların modern dillerde okunması gündeme gelmektedir. Ancak hangi kaynaklara odaklanılması gerektiğini bilebilmek ve karşılaştırmalı okumalar yapabilmek için geleneksel tıp uygulamaları ile bir arada gelişen farmasötik ve farmakoloji tarihine vakıf olmak gerekmektedir. Nitekim bu tarih hılt teorisi ve Hippokrates'in kişiliğinin ekolden ekole binyıllar boyunca hekimler tarafından nasıl ele alındığı ile ilişkilidir. Ancak birbirlerine etnosentrik veya anakronistik olarak yaklaşan bu ekoller ve bunların farmakolojik yaklaşımları bu tarih için bir üst anlatı (*metanarrative*) olarak da görülebilir. Bu çalışmada Mısır tıbbından Hippokrates'e, Hippokrates ve sonrası Hellenistik ve Roma Çağlarında ve son olarak Galenos'da hılt teorisinin nasıl ele alındığı ve birbirlerini takip eden bu ekollerin birbirlerine nasıl yaklaştığı incelenmiştir. Ancak özellikle bu yaklaşımların farmasötik katkıları incelenerek tutarlı bir *Materia Medica* tarihi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte daha ziyade geleneksel tıp içerisindeki *Materia Medica* ve inanç sistemi ilişkisi de ele alınmaya çalışılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, eyalazi@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9708-6223.

Anahtar Kelimeler: *Materia medica*, farmakoloji tarihi, Hippokrates, Dioskorides, Galenos.

The Foundations of Ancient Pharmacology: The Tradition of Materia Medica in Ancient Greek Medicine

Abstract

Herbals and other natural medicinal materials (materia medica) related to traditional medicine treatments are receiving increasing attention for preventive medicine or producing new drugs. Thus, reading ancient sources in modern languages is on the agenda because of the unique heritage it offers in the context of materia medica. However, it is necessary to have a knowledge of the history of materia medica in order to know which sources to focus on and to make comparative readings. Since this history is related to the humoral theory and the way the identity of Hippocrates has been evaluated by physicians from school to school for millennia. However, these schools, which approach each other with ethnocentrism or anachronism, and their pharmacological content can also be seen as a metanarrative for this history. In this study, how the humoral theory is handled from Egyptian medicine to Hippocrates, in the Hellenistic and Roman Ages after Hippocrates and finally in Galen and how these successive schools approached each other are examined. Therefore, a consistent history of materia medica has been tried to be established by examining the pharmaceutical contributions of these approaches. In addition to this, the relationship between materia medica and the belief system in traditional medicine has been tried to be revealed.

Keywords: *Materia medica*, history of farmacology, Hippocrates, Dioscorides, Galen.

Giriş

Günümüzün modern tıp kuramının gereği olan eczacılık uygulamaları çerçevesinde laboratuvarlarda geliştirilen ilaçların toplum sağlığı üzerindeki rolü yadsınamaz. Bununla birlikte aynı doğrultuda doğal ürünlerde bulunan bioaktif bileşiklerin araştırılması bağlamında elde edilen umut verici bulgular, koruyucu tıp ya da yeni ilaçların üretilmesi amacıyla doğal tıbbî malzemelere (*materia medica*) giderek artan bir ilgiye de sebep olmaktadır. Bu sebepten halk hekimliği saha araştırmaları kadar antik tıbbî metinlerin yeniden hatırlanması da gündeme gelmektedir. Zira insanlığın doğal tıbbî malzemelerin kullanılmasına dair tecrübesi eski tıp ekollerinin sunduğu çerçeve ile tanımlıdır. Bu doğrultuda doğal tıbbî malzemenin faydaları hakkında aktarılanların, nasıl bir tıbbî yaklaşımın tezahürü olduğunun bilinmesi, yapılacak çalışmalardan beklenecek faydayı da arttıracaktır.

Dolayısıyla doğal tıbbi malzemelerden yapılacak ilaçların bilgisini ortaya koyan *materia medica*¹ araştırmaları tıp tarihine ve bu bağlamda hılt teorisine vakıf olmayı da gerektirmektedir. Temel olarak Hippokrates, Galenos ve İbn Sînâ'dan yadigâr hılt (hümorale beden sıvıları) teorisi Akdeniz'de keşfedilip yayılarak Orta Doğu ve Avrupa'da kullanılan doğal tıbbî malzemeler için en belirleyici çerçeve olarak görülebilir. Ancak bu teorinin nasıl ve nerede ortaya çıktığı, geliştiği ve farklı coğrafyalardaki uygulamalarının takibi bir *materia medica* tarihi olarak da görülebilecektir. Bununla birlikte kültürden kültüre geçerek gelişen ve zenginleşen yazılı *materia medica* kaynaklarının tutarlı bir tarih yazımı altında sunumu, sadece karşılaştırma yapılacak eserlerin filolojik özelliklerinden başka zorluklarla da karşı karşıyadır. Zira gerek etnosentrik ve gerekse geçmişe dair anakronistik yaklaşımlar, kültürel ve bilimsel geçişkenliğin izinin sürülmesini, yazılı kaynakların ve bunların arka planında yer alan yaklaşımların karşılaştırılabilirliğini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda yazılı kaynakların incelenmesi sayesinde somut kazanımlar elde edilebilmesi için tutarlı bir *materia medica* tarihi yazımı daha da önem kazanmaktadır.

Böyle bir işe girişecek tarihçi ve filologlar için Foucault'nun yeterli kuramsal çerçeveyi sunacağı değerlendirilebilir. Şöyle ki; (doğal tıbbi malzemeler gibi bir bilgi alanının ya da) “keyfi olarak dile getirilen bir doğrunun tarihi olumsuzluklar (kendini gerçekleştirebilme ihtimalleri) çerçevesinde örgütlenerek, sadece değiştirilmesini değil sürekli olarak yer değiştirmesini, dayatacak veya yenileyecek kurumsal sistemler sayesinde desteklenmesini veya bazen de şiddetle kısıtlanmasını” “bilme iradesi”nin tezahürü olarak öngörmektedir. Foucault, “bilimsel düşüncedeki büyük mutasyonların bazen bir keşfin sonuçları olarak okunabileceğini, ama aynı zamanda hakikat iradesinin tezahürü olarak da okunabileceğini ve 19. yüzyıldaki bu (yeni) tezahürün klasik kültürün bilme iradesinden farklılık arz ettiğini” belirtmektedir. Farkı kısaca bilginin nesnesini “okumaktan ziyade görmek, şerh etmekten ziyade doğrulamak” olarak tanımlamaktadır.²

¹ Kavramın kökeni; MS 1. yüzyılda yaşadığı düşünülen Anavarzalı ünlü hekim ve botanikçi Pedanios Dioskorides'in bitki, hayvan ve madenlerden elde edilen ilaçların özelliklerine ve tıbbi kullanımına yer verdiği ünlü eseri *De Materia Medica*'ya dayanmaktadır. Özellikle kitapta ele alınan 600'e yakın bitkinin botanik özellikleri ve onlardan elde edilen drogların tıbbi kullanım şekillerine yer vermesi nedeniyle günümüzde Antikçağın ilk eczacılık kitabı olarak da kabul görmektedir. Beş kitaptan oluşan söz konusu eser, orijinal olarak Yunanca yazılmış olup *Peri hylēs iatrikēs (Hekimlik Sanatıyla İlgili Malzemeler Hakkında)* adıyla da bilinmektedir. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz.: Esin Kâhya (Çev.), *Materia Medica: Dioscorides*, (Ankara: Nobel, 2019).

² Michel Foucault, “The Order of Discourse”, Robert Young, ed. *Untying the Text: A Post Structuralist Reader*, (Boston: Routledge, 1981), 54-55.

Bu dönüşümü tıp alanında inceleyen Foucault evvelden hastayı yatağı başında ziyaret eden hekimin hastaya sorduğu “Neyin var?” sorusunun 19. yüzyıldan sonra klinikte kendisine gelen hastaya sorduğu “Neren ağrıyor?” sorusunu, bu dönüşümün filolojik tezahürü olarak göstermektedir. Bununla birlikte bu dönüşüm doğrudan sağlık ve hastalığın tanımı ile ilişkilidir.³ Buna göre klinik tedavinin gereği olan eczacılık bilimini hakikat iradesinin, hılt teorisinin gereği olan doğal tıbbi malzemelerin irfanını ise bilme iradesinin tezahürü olarak görebiliriz. Ancak ne hikmettir ki her iki iradenin de dayanağı olan kurumsallık kendisini Hippokrates’e dayandırarak meşrulaştırmaktadır. Bu bağlamda tarihsel açıdan *materia medica* üzerinde metinler arası yürütülecek herhangi bir filolojik çalışma Hippokratik Külliyyatı ve ona yapılan atıfları odağına almak mecburiyetindedir.

Bu noktada, hılt teorisinin müellifi olarak kabul edilen Hippokrates’e verilen atıfla birbirlerine eklenilen pek çok tıp ekolü çerçevesinde zenginleşen doğal tıbbî malzemeler külliyyatının gelişiminin, 19. yüzyılda devreye giren Paris ekolünün ampirizmi sayesinde, ama yine Hippokrates’e atıfla uygulanan klinik tedavi kurumsallığı çerçevesinde akamete uğradığı söylenebilir.⁴ Kendi kendini yiyen yılan figürü misali, icat edilen yeni ampirist Hippokrates imajı, günümüzün *materia medica* araştırmaları üzerindeki hâkim paradigmadır. Bu sebepten *materia medica* tarihi bağlamında Hippokrates imgesinin Galenos’tan İslam kaynaklarına⁵ ve yakın tarihe kadar takip edilmesi yerinde olacaktır. Zira nasıl Hippokrates kendi zamanındaki tıbbî ve felsefeyi dönüştürdü ise, Hippokrates’in mirası da 19. yüzyıl itibarıyla dönüşerek olduğundan farklı bir mahiyete bürünmüştür. Ancak ortaya konulan bu hedefin kapsamı çok uzun bir zaman dönemini içerdiği için mevcut çalışmamızı Antikçağ ve Galenos ile sınırlandırıp Galenos sonrası İslam kaynaklarında Hippokrates imgesi ve *materia medica* geleneğinin alınması ve günümüze değin izinin sürülmesi ikinci bir çalışmada ele alınacaktır. Bu sebepten doğal tıbbî malzemeler üzerinde yapılacak filolojik çalışmaların daha verimli yürütülebilmesi adına Antikçağ’da Hippokrates’i kendine göre yorumlayan ilgili ekollerin derli toplu bir biçimde ortaya konması bu çalışmanın temel amacıdır.

³ Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An Archeology of Medical Perception*, (London: Tavistock, 1973), xviii.

⁴ Ann F. La Berge, “The Rhetoric of Hippocrates at the Paris School”, David Cantor, ed. *Reinventing Hippocrates*, (London & New York: Routledge, 2001), 181.

⁵ Hipokrates’in İslam kaynaklarındaki referans ismi çeşitlidir: Bukrat (Bokrat), Bukrâtîs, Ebukrât, İbukrât, İbukrâtîs. bkz. Esin Kahya, "Hipokrat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hipokrat> (31.01.2022).

Bu bağlamda Hippokrates imgesinin soyağacını çıkartırken Foucault'nun etkin tarih (Nietzsche'den esinlenen *wirkliche Historie*) metodunu gütmek yerinde olacaktır. Zira ona göre tarihsel anlam felsefeden ziyade tıp ile örtüşür: “Yakından bakan, tanı koymaya ve farkını ortaya koymaya çalışan bir hekimin yaklaşımına benzer bir yaklaşım.” Öyle ki, tarih felsefe gibi başından sonucunu açıklamamalıdır zira görevi (insanlığa) şifa verici bir bilim olmaktır. O zaman etkin tarihin nihai meselesi, perspektif olarak bilgiyi onaylamasıdır. “Böyle bir tarihsel anlam ile bilginin bilmiş ediminde kendi soyağacını yaratmasına izin verilir ve *wirkliche Historie*, konumunun dikey izdüşümü olarak bir soyağacı oluşturur.”⁶

Hilt Teorisi

Doğal tıbbî malzemelere dair Antik ve Orta Çağ kaynakları, genel olarak temeli Koslu Hippokrates (MÖ. 460-370) tarafından atılan hilt teorisinin tezahürü olan kullanım amaçlarına yöneliktir. Buna göre sağlık, vücut sıvılarının (hiltlar yani kan, balgam, sarı safra, kara safra) vücuttaki dengesine, yani birbirlerinin aleyhine artma ve eksilmemesine bağlıdır,⁷ ilaçlar ise bir sebepten bozulmuş olan bu dengenin korunmasına hizmet etmektedirler.⁸ Diğer yandan iyileştirme sanatı başlangıcından itibaren doğa filozoflarının *mikros-makros kosmos* okuması üzerinden felsefeyle iç içe görülmüş ve filozoflar tarafından insan bedeni doğa ile ilişkisi içerisinde anlamlandırılmıştır. Bununla birlikte Hippokrates tarafından da insanların bir sanat (*tekhnē*) olarak kabul ettikleri tıbbın doğa felsefesinin ötesinde gerçekten bir işlevi olup olmadığından emin olunmadığı bir dönemde, felsefi varsayımlar ile hareket ederek şifa dağıttığını iddia etmek faydasız bir iştir.⁹

⁶ Michel Foucault, “Nietzsche, Genealogy, History”, Paul Rabinow, ed. *The Foucault Reader*, (New York: Pantheon, 1984), 89-90.

⁷ “Bir insanın bedeninde kan, balgam, sarı safra ve kara safra bulunmaktadır. Onun bedeninin doğasını bunlar meydana getirir ve bunlar sayesinde acıyı hisseder veya sağlıklı olur. Şimdi en mükemmel sağlığı bu unsurların (hiltların) bileşim, güç ve miktar itibarıyla gerektiği gibi birbirleriyle orantılı olduklarında yaşar” (Hippoc. *Nat. hom.* 4.1-5).

⁸ “İlaç bedene girdiğinde kendi cinsine en yakın beden içeriğini kendine çeker, sonra diğer içerikleri çeker ve temizler. Tıpkı toprağa ekilen ve biçilenler gibi, her biri toprağa girdiğinde önce kendi cinsine en yakın içeriği topraktan alır (ki bunlar asitli, acı, tatlı, tuzlu vb.dir), bitki önce kendi cinsine uygun olan unsuru kendine çeker, diğerlerini ondan sonra” (Hippoc. *Nat. hom.* 6.22-32).

⁹ “Tıp hakkında konuşmaya veya yazmaya kalkışan herkes, tartışmalarının dayanağı olarak bir varsayımı – sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk veya istedikleri başka herhangi bir nedeni – diğer insanlar arasında hastalıkların ve ölümlerin sebeplerini daraltan prensip olarak farz etmişler, bir ya da iki şeyi varsayıp her vakayı aynı görmüşlerdir ki, bütün bunlar kendi önermeleri için dahi pek çok noktada bariz hatadır, ama bunlar kınanmaya layıktır, zira bunlar tüm insanların en önemli durumlarda başvurdukları ve iyi zanaatkâr ve

Bu sebepten yaşadığı dönemde filozofların tahakkümünden kurtarıp tıp sanatına bir saygınlık kazandırma iddiasındaki Hippokrates'e haksızlık yapmamak lazımdır. Zira aslında Paris ekolünün ampirist Hippokratesi'ni haklı çıkaracak yeteri kadar veri söz konusudur.¹⁰

Bununla birlikte Hippokrates'in *materia medica* okumaları bağlamındaki kendine özgülüğünü kendi çağında gerçekleştirdiği atılım çerçevesinde anlamaya çalışmak daha yerinde olacaktır. Keşfedilen papirüslerdeki reçetelerde bulunan doğal tıbbî malzemelerin Hippokrates'inkiler ile örtüştüğünden ve hatta bazı reçete ve metotların neredeyse Hippokrates'inkiler ile aynı olmasından hareketle, Hippokrates'in tıp sanatına dair uygulamalarının kaynağının kendisinden en az bin yıl daha eski Mısır tıbbi olduğu fikri 19. yüzyıl sonlarından itibaren dillendirilmeye başlanmış ve 20. yüzyıl sonlarına kadar muhafaza edilmiştir.¹¹ Ancak, görülen bariz benzerlikler kadar, Mısır tıbbının Hippokrates'in iddiasında olduğu gibi kendisini felsefeden ve hatta din ve büyüden ayırt etmeye çalışan bir mahiyette olmadığı da altı çizilmelidir.

Mısır tıbbi Mısır tanrısı Maat'ın kişiliğinde temsil edilen bir kavram olan *maat* (denge, düzen, adalet) ile şekillenmektedir.¹² Belki Hippokrates'in denge kavramına bir ilham kaynağı olarak değerlendirilebilecek olsa da bu denge oldukça değiştirilmiş bir çerçeve olarak düşünülmelidir. İnsanların ve yöneticilerin davranışlarından doğa olaylarına kadar gözetilmesi gereken bu denge, insan bedeninin ve sağlığın işleyişini de tanımlamaktadır. Buna göre yeri kalp olan ruh'un dış dünya ile temasa geçtiği 22 adet açılım noktasından (ör: gözler, kulaklar, burun, ağız, anüs, vb.) veya yaralardan giren ve çıkan maddelerden toksik olanlara karşı arınması veya bu maddelerin düzenli akışı

uygulayıcılarına en yüksek onuru bahşeden bir sanata dair olanları sakatlamaktadırlar” (Hippoc. VM. 1.1-11).

¹⁰ “Bazı uygulayıcılar zayıf, diğerleri mükemmeldir; tıp sanatı var olmasaydı ve hiçbir araştırma ve buluşa muhatap olmasaydı böyle olmazdı ve hepsi eşit biçimde tecrübesiz ve eğitimsiz olurlardı ki, bu durumda hastaların tedavisi her bakımdan şans eseri olurdu. Ama böyle değildir; diğer bütün sanatlarda olduğu gibi işçiler beceri ve bilgide değişkenlik gösterirler ki, tıpta da durum aynıdır. Bu nedenle tıbbın, herhangi bir yorumcunun bir varsayım kullanmasını gerektirecek, gökteki veya toprağın altındaki şeyler gibi hiçbir boş varsayıma ve çözümsüz sırlara ihtiyaç duymadığına hükmettim. Bir insan bunları öğrenmek veya haklarında beyanda bulunmak durumundaysa ne kendisi ne de dinleyicileri için, bu beyanların doğru veya yanlış olduğu apaçık olmayacaktır. Zira emin olmak için uygulayabileceğimiz bir sınama yöntemi mevcut değildir” (Hippoc. VM. 1.11-27).

¹¹ Jacques Jouanna, “Egyptian Medicine and Greek Medicine”, Philip van der Eijk (ed.), *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna*, (Leiden: Brill, 2012), 4-5.

¹² Laura M. Zucconi, “Medicine and Religion in Ancient Egypt”, *Religion Compass* 1, (2006): 2-3.

ile sulanması ile dengesinin korunması esastır. Maat yani dengenin korunması veya bozulan dengenin yeniden oluşturulması, yani tanrı Heka'nın kişiliğindeki *heka* kavramı ise (tıbbî olarak değerlendirebileceğimiz) maddelerin kullanımı kadar, okunan büyüler ve icra edilen dini ayinler ile de harekete geçirilebilmektedir. Tüm bu usuller tapınaklarda kaydedilen papirüs rehberlerde, ilaç, büyü veya ayin olarak ayrıştırılarak kaydedilmekte ve *heka* sürecinde rol alan şifacıların isimleri hekim, arınmış rahip veya koruyucu büyücü olarak ayrıştırılmaktadır. Ama şifacılar kadar, tapınaklardaki kâtiplerin hatta herhangi bir eğitilmiş insanın bile *heka*'ya erişebilmeleri olasıdır. Zira bu inancıya göre hastalıklar tanrıdan gelen mesajlar olarak yorumlanıp ona göre uygun olan bir tavırla müdahale edilmesi halinde *heka* harekete geçmektedir.¹³

Hippokrates'in epilepsiyi anlattığı *Kutsal Hastalık (Peri hierēs nousou* [= *De morbo sacro*]) eseri Mısır tıbbının bir eleştirisi olarak değerlendirilebilir. Zira her ne kadar Hippokrates tarafından doğrudan bir atıf verilmiş olmasa da bahsettiğimiz gibi arınma ve büyü gibi yöntemler Mısır şifa uygulamalarında bulunan unsurlardandır ve hastalıkların tanrıdan geldiğine inanç esastır. Hippokrates ise eserinde özellikle bu unsurlara karşı argümanlar geliştirmektedir.¹⁴ Esasen getirdiği argümanlar *Havalar; Sular; Yerler Hakkında (Peri aerōn hydatōn topōn* [= *De aera, aquis, locis*]) ve *Perhiz (Peri diaitēs [De diaeta])* gibi eserlerinde geliştirdiği argümanlar ile tutarlıdır ve Hippokrates'in kendi adıyla anılan Yunan tıbbına dair sistematik bir yaklaşımı olarak kabul edilebilir. Ancak görülebilen bütün benzerliklere rağmen Mısır tıbbını hiç anmadan dayanağı olan inanç sistemine bu kadar kesin eleştiriler getirmenin arka planında etnosentrik bir yaklaşım olduğu da değerlendirilebilir.

¹³ Laura M. Zucconi, "Medicine and Religion in Ancient Egypt", 6-11.

¹⁴ "Kutsal olarak anılan bu hastalık diğerleri ile aynı sebeplerden gelmektedir; bedene gelip, bedenden giden şeylerden, soğuktan, güneşten, rüzgârların değişken kararsızlığından. Bunlar tanrısaldır. Öyle ki, bu hastalığı özel bir sınıfa sokup diğerlerinden daha tanrısal olmasını değerlendirecek bir gereksinim bulunmamaktadır: hepsi tanrısaldır ve hepsi beşeridir. Her birinin kendisine has bir doğası ve kuvvesi vardır: hiçbirisi umutsuz ve iyileştirilemez değildir. Çoğu hastalık kendilerinin sebebi olan şeyler ile tedavi edilirler. Biri diğeri için gıdadır ve bir diğeri öteki için, ama bazen her biri de zarar verebilir. Öyleyse hekim her biri için mevsimleri ayırt ederek bilmelidir ki, biri için besleyici ve büyümeyi, bir diğeri için ise küçülmeyi ve zararı gerekli görebilsin. Zira bu hastalıkta da diğerlerinde olduğu gibi hastalığı güçlendirmemek, aksine her birine uygun olanı değil muhalif olanı uygulamak suretiyle zayıflatmak gereklidir. Çünkü uygun olan canlanması ve artmasını, muhalif olan ise zayıflaması ve yok olmasını sağlar. Her kim perhiz ile insanda nemli veya kuru, sıcak veya soğuk olanı nasıl temin edeceğini bilirse, faydalı tedavi için mevsimleri ayırt edebilirse, arınma ve büyüye başvurmadan bu hastalığı da tedavi edebilir" (Hippoc. *Morb. sacr.* 21).

Jouanna, Homeros'un hekimleri ve ilaçları ile övdüğü üstün bir Mısır tıbbi imgesinden (Hom. *Od.* 4.227–232) Herodotos'un Mısırlı hekimlerden üstün tuttuğu bir Yunan hekim imgesine (Hdt. 3.130-132) gelen süreçte Yunan tıbbındaki gelişmeler kadar, Mısırlıların da aralarında olduğu barbarlara karşı Helenosentrik eğilimlerin Mısır tıbbını elimine ettiğinin altını çizmektedir.¹⁵ Nitekim Hippokrates'in eserlerine aşina olduğu belli olan Herodotos'un anlatısında Pers kralı Kambyzes'in çılgın davranışlarının sebebi olduğunu değerlendirdiği kutsal hastalığı Mısırlı hekimlerin tedavi etme girişimine dair hiçbir kaydın bulunmaması ve böylece tüm Mısır elitinin onun eliyle katledilmesine engel olunamaması, savaşçılıklarıyla ve entelektüel birikimleri ile Perslere direnen Yunanların Mısırlıların da dâhil olduğu barbarlardan üstün olduğunu ima ettiği değerlendirilebilir (Hdt. 3.33). Zira bildiğimiz gibi Hippokrates kutsal hastalığın aslında tedavi edilebilir bir hastalık olduğuna hükmetmektedir. Bu yargıyı destekleyecek biçimde Herodotos'un etnosentrizminin teorik arka planının Hippokrates tarafından oluşturulduğu dahi söylenebilir. Hippokrates, Yunanların savaşçılıkları ve barbarların uysallıklarını değişken olan ve olmayan hava durumu ile açıklamaktadır. Sürekli yaz gibi olan iklimiyle Mısır'ın da bu önyargılı yaklaşımdan nasibini aldığı ortadadır.¹⁶

Her ne sebepten olursa olsun takip edilebilen onca benzerliğe rağmen Mısır tıbbından Yunan tıbbına geçişteki bu kırılma sayesinde en azından doğal tıbbî malzemelerin kullanım amacının şifa dışında büyü veya ayinlerin bir parçası olarak yüklendiği işlevlerden arınmasını Hippokrates'e borçlu olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Aynı sürecin bilim tarihi açısından değeri ise dinin ve büyü'nün bilimden ayrışma sürecinin bu esnada başlamış olmasıdır. Bu çalışmanın ilgi alanının dışında olmakla birlikte Hippokrates'in bu bağlamda incelenmesi de yerinde olacaktır. Esasen bu sürecin Hippokrates'ten birkaç nesil önce başlayan doğa filozofları (*physiologoi*) ile başladığı da iddia edilebilir. Ancak bu iddianın bilime bugün yüklediğimiz anlam çerçevesinde anakronistik bir örtüşme olması ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır. Zira Hippokrates'in tıbbi, bu felsefi akımın da üstünde tuttuğu ve ayrıştırmaya çalıştığı da görülmektedir.¹⁷ Bu tavır bugün

¹⁵ Jouanna, "Egyptian Medicine and Greek Medicine", 14.

¹⁶ "Onların bütün değerli ve cesur eylemleri sadece yöneticilerini olduğundan büyük göstermeye ve yüceltmeye hizmet etmektedir. Dahası, bu tür adamların ülkesi düşmanları ve kendi tembellikleri yüzünden çöl gibi olmalıdır, öyle ki, aralarında cesur ve yürekli bir doğa ile doğan biri bile olsa onun mizacı kurumları sayesinde değiştirilecektir" (Hippoc. *Aer.* 16.25-33).

¹⁷ "Bazı hekimler ve filozoflar (sofistler), insanın ne olduğu bilinmeden tıbbın bilinmeyeceğini ileri sürmektedirler. Ancak insanları doğru düzgün tedavi edecek bir hekimin bunu kavraması gereklidir. Ama öne sürdükleri, felsefenin meselesi, Empedokles

Hippokrates'e atfedilen ampirizm ile açıklanmaktadır. Ancak belki de bu tavrın başka bir açıklaması da aynı etnosentrik eğilimdir. Zira bu felsefi akımın menşeinin de Mısır olduğu, çünkü kurucusu Thales'in felsefeyi Mısır'da öğrendiği (Aet. 1.3,1) bilinmektedir. Neticede Hippokrates'in etnosentrizminin, bugün aşına olduğumuz biçimde bir din bilim ikilemi ile karıştırılmaması, Hippokrates'in buna malzeme edilmemesi gerekmektedir. Zira Hippokrates'i bugünkü tıp biliminin babası ve hatta 17. yüzyıldan itibaren Bacon sayesinde ampirizmin babası olarak görsek de¹⁸ bugün bildiğimiz anlamda din ve bilim ikilemi çerçevesinde başvurulacak bir figür olmadığı ortadadır.¹⁹

Platon'un tanıklığında Asklepios'un soyundan geldiğini öğrendiğimiz Hippokrates'in (Pl. *Phdr.* 270c) kendi toplumunda bir kahramanın soyundan gelen ve bu külte hizmet eden bir birey olarak hastalıkların tedavisi için insanları tapınaklara davet etmesi bunun en temel gerekçesidir.²⁰ Bununla birlikte Hippokrates'in tıbbında olduğu aşikâr olan inanç ögesi, bugün dahi belki de Hippokrates sayesinde geleneksel tıp uygulamalarının ayrılmaz bir parçasıdır.²¹ Bu duruşun ampirist Hippokrates ile çeliştiğinin altını çizmek gerçek Hippokrates'i anlamak ve *materia medica* araştırmalarına ışık tutmak için önem arz etmektedir. Ancak Hippokrates'teki inanç ögesinin, özellikle getirdiği hılt teorisinin anlaşılması açısından da bir önemi bulunmaktadır. Zira

gibi doğa (*physis*) hakkında yazarların ilgi alanıdır, öyle ki başından beri insan nedir, nasıl meydana gelmiş ve esas halinde hangi unsurlardan oluşmuştur. Ama benim görüşüm odur ki, bu filozof ve hekimlerin doğa hakkında söylediği ve yazdıkları tıptan çok resim sanatına ilişkindir. Ayrıca, doğaya ilişkin gerçek bilginin tıptan başka hiçbir kaynaktan edinilemeyeceğini düşünüyorum" (Hippoc. *VM.* 20.1-20).

¹⁸ Andrea Rusnock, "Hippocrates, Bacon, and Medical Meteorology at the Royal Society, 1700-1750", David Cantor (ed.), *Reinventing Hippocrates*, (London: Routledge, 2016), 139.

¹⁹ "Aslında, özellikle tanrıların bilgisi, tıp sayesinde aklın meselelerine örülmüştür. Çünkü genel olarak hastalıklarda ve özellikle kazalarda, tıbbın çoğunlukla tanrılar tarafından onurlandırıldığı görülür. Hekimler (sanatlarında) tanrılara yer vermişlerdir. Çünkü tıpta etkin olan aşırı görülmez. Aslında hekimler pek çok şeyi ele alsalar da pek çok hastalık kendiliğinden atlatılır. Tıbbın şimdi ustalaştığı her şey bu şekilde temin edilecektir. İnsanlar öyle düşünmese de tanrılar, gerçek doktorlardır. Ancak bu ifadenin gerçekliği, tıbbın bütününe eşlik eden, şekil ve nitelik olarak değişen, bazen ameliyatla tedavi edilen, bazen de tedavi veya perhizle hafifleyen hastalık olguları ile gösterilir. Bu konularda verdiğim bilgiler özet niteliğinde olmalıdır" (Hippoc. *Decent.* 6).

²⁰ "Onları (hastaları) kurbanlar ve dualarla tapınaklara getirmeliler, tanrılara yalvarmalıları" (Hippoc. *Morb.sacr.* 4.40-41).

²¹ "Geleneksel tıp, sağlığın korunmasının yanı sıra fiziksel ve zihinsel hastalıkların önlenmesi, teşhisi, iyileştirilmesi veya tedavisinde kullanılan, açıklanabilir olsun ya da olmasın farklı kültürlere özgü teoriler, inançlar ve deneyimlere dayalı bilgi, beceri ve uygulamaların toplamıdır." Bkz. *WHO Global Report On Traditional and Complementary Medicine*, 2019, s.8. <http://www.who.int/medicines/areas/traditional/definitions/en>.

O'na göre tıbbın sanatının ustalığı hastalıkların kendiliğinden atlatılmasının teminidir. Yani bedendeki sıvıların, hasta bireyin doğasında zaten var olan tanrısal dengesinin yeniden sağlanmasıdır. Bu durumda gerçek doktorlar olan tanrıların sanatlarını gerçekleştirebilmeleri için onlarla iş birliği içinde olmak hekimlerin beşerî olan sanatıdır. Bu prensip Platon tarafından da doğa felsefesi çerçevesinde benzer bir biçimde ifade edilmektedir.²²

Hippokrates'in önemli belli başlı eserlerini İngilizce'ye aktaran Jones'un, özellikle *Prognoz (Prognōstikon [=Prognosticon])*, *Akut Hastalıklarda Perhiz (Peri diaitēs okseōn [=De diaeta in morbis acutis])*, *Bulaşıcı Hastalıklar I ve III (Epidēmiai [=Epidemiae])* gibi eserlerinin arka planında bulunan öğretiyeye dair saptamaları şöyle özetlenebilir: Doğa beden ısısı sayesinde, beden sıvılarının dengesini bozan hastalıkların yarattığı dengesizliği düzenlemek için mücadele verir. Hekim hastalığın sürecini okuyabilmelidir, zira doğa belirli kritik dönemlerde mücadeleyi kazanırsa hasta iyileşir ama kaybederse ölür.²³ Ancak, doğanın ya da diğer bir ifadeyle bedendeki dengeyi düzenleyen tanrısal gücün Hippokrates tarafından vurgulandığına daha evvel şahit olmuştuk (Hippoc. *Morb. sacr.* 21). Sonuç olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaygın olarak benimsenen bu inançtan, dengenin korunmasında vesile olan doğal tıbbî malzemeler de nasibini almış ve hatta insanın doğa ile olan ilişkisi açısından da belirleyici olmuştur. Doğal tıbbî malzemelere olan hürmet, Mısır'daki tapınak kayıtlarında zikredilmeleri ile neredeyse tanrı kelamı olan mertebede olmasa da “birinin diğeri için gıda” ve hiçbir hastalığın “umutsuz ve iyileştirilemez” olmaması kabulleri (Hippoc. *Morb. sacr.* 21) ile şekillenen doğada her derde ilişkin bir devanın yaratılmış olduğu inancı insanoğluna (tanrısal) doğa kaynaklı bir vecd hali yaşatan bir unsur olagelmıştır.

Materia Medica Geleneği

Mısır papirüslerinin de aynı dönemde kullanılmaya devam ettiğini bilmemize rağmen, Hippokrates'in eserlerinin özellikle hılt teorisi çerçevesinde doğal tıbbî malzemeler hakkında derli toplu bilgiler veren en erken Yunanca antik kaynaklar olduğunu kabul ediyoruz. Kendisinden sonraki takipçileri tarafından da ilave edilen eserlerle beraber derlenen Hipokrates Külliyyatı (*Corpus Hippocratium*) içerisinde, tıbbi malzemelere dair özel olarak üretilmiş bir kodeks bulunmamakla birlikte hastalıklara karşı önerilen reçeteler bünyesinde doğal tıbbî malzemeler hakkında bilgiler verilmektedir. Bu anlamda Hippokrates Külliyyatı içerisinde bahsi geçen malzemeler ancak

²² “Ama eğer gerçekten değerli sonuçlar üreten sanatlar (*tekhne*) varsa, bunlar tıp, ziraat ve beden eğitimi gibi doğa ile iş birliği yapanlardır” (Pl. *Leg.*10.889d).

²³ W.H.S. Jones (çev.), *Hippocrates* vol.1, (London: Loeb, 1947), xvi.

modern çağlarda kodeks halinde derlenmeye çalışılmıştır.²⁴ Bu derlemeler neticesinde 300 civarında bitkiye ilişkin kaydın Hippokrates Külliyyatı içerisinde verildiği görülmektedir. Bununla birlikte Hippokrates'in eserlerinin dayanağı olan ve sözlü olarak gelenek içerisinde var olan temel farmakolojik bilginin ilk defa yazıya aktarılırken Homerosçu kataloglama geleneği çerçevesinde hastalıkların kataloglanmasına dönüştüğü ve farmakolojik verilerin metnin içerisinde arka planda kaldığı anlaşılmaktadır.²⁵

Böylece Hippokrates'in hekimliğinin farmakolojiden bağımsız bir hekimlik pratiği olarak görülmemesi gerektiği de ortaya çıkmaktadır. Hatta belki de bu yüzden, Plinius, Galenos ve Aëtius gibi yazarlar Hippokrates'i farmakoloji alanındaki referans otorite olarak görmektedirler.²⁶ Hippokrates antik Yunan tıbbının yazılı hale getirildiği dönemin sosyolojik değişimlerinin odağındadır. Zira bir kısmı modern anlamda aşiret boyutunda olan aristokratik evlere (*oikos*) ve orada çalışan kölelere dayalı Yunan toplumu atalardan getirdiği tıbbî birikimi evlerde bireysel veya sınırlı bir iş bölümü içerisinde uygulamakta iken bir dönüşüm yaşamıştır. Evlerin birleşmesi ile oluşan kent (*polis*) boyutundaki yeni sosyolojik örgütlenme, belli sanatları *oikos* dışında icra eden yeni bir zanaatkâr sınıfın doğmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeye paralel olarak, tapınaklar dışında tapınak türevi akademiler ile de örgütlenen hekimlik sanatı (*iētrikē tekhnē*) ise, belki de Mısır tıbbının etkisiyle, yerel olmayan bitkilerin de kullanılması sebebiyle pahalı ve zenginlerin erişebildiği bir hizmet haline gelmiştir.²⁷ Bu sebepten Hippokrates'in reçetelerinde Batı Anadolu florasında bulunmayan belirli bitkilerin varlığı bunların günümüz bitkileri ile filolojik olarak (ya da fitonim bazında; Yun. *phytōnymos*) eşleştirilmesi bakımından daha fazla zorluklar ihtiva etmektedir.

Aynı endişe Aristoteles zamanında da var olsa gerek ki, sadece doğal tıbbî malzemelerin değil doğada bulunan tüm malzemelerin (şeylerin) ne olduğunun tanımlanabilmesi ve birbirlerinden farklılıklarının ortaya konabilmesi için yeterli olmayan Homerosçu kataloglama yöntemi yerine, birbirinden farklı olarak dâhil oldukları en genel kategorileri (*genera*) belirlemeye gayret etmiştir. Buna göre Aristoteles şeylerin (türlerin) dâhil olduğu en yüksek kategorileri birbirleri ile birleşimde olmadan on adet olarak

²⁴ Gavin Hardy ve Laurence Totelin, *Ancient Botany*, (London: Routledge, 2016), 29, n.8. Ayrıca bkz. Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", *The Journal of Hellenic Studies* 47/1, (1927): 2, n.2.

²⁵ Laurence Totelin, *Hippocratic Recipes: Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth and Fourth Century Greece* (Leiden: Brill, 2009),17.

²⁶ Totelin, *Hippocratic Recipes*, 268.

²⁷ Totelin, *Hippocratic Recipes*, 18-19.

belirlemiştir.²⁸ Bugün taksonomi olarak bildiğimiz sınıflandırma sisteminin en ilkel hali ile Aristoteles, doğadaki her varlığı bu şekilde kategoriler halinde tanımlayabilmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte, doğal tıbbî malzemeler için gösterdiği gayretler günümüze ulaşmamış olsa da aynı hedefe doğru yürüyen öğrencisi Theophrastos'un Hellenistik Dönemde bu boşluğu doldurduğu söylenebilir.

Theophrastos, doğrudan doğal tıbbî malzemeler hakkında değerlendirmeler yapan ilk yazar olarak kabul edilmektedir. Ancak Theophrastos'un diğer pek çok konuda verdiği eserler yanında özellikle *Historia Plantarum (Peri Phytōn Historias)* eseri ile aslında daha ziyade bitkilerin genel özelliklerine odaklanan bir botanikçi olarak görülmesi de gündeme gelmiştir. Buna rağmen eserin dokuzuncu kitabında bitkilere özellikle tıbbî bir ilgiyle de yaklaştığını göstermektedir. Dokuzuncu kitapta bir araya toplayarak tıbbî etkisi olduğunu belirttiği bu bitkisel malzemelerin öncelikle bitki ismini; ağaç veya çalı gibi niceliklerini; kokulu veya sulu gibi niteliklerini; benzer nitelikli olanların birbirlerine olan basit kıyasları; yetiştiği coğrafyayı; Sirius yıldızı yükselirken veya yaz boyu gibi toplanma zamanlarını; sıvı, reçine gibi bitkiden elde edilen malzemenin hallerini; kesilerek, kabuğu soyularak gibi elde edilme yöntemlerini Aristoteles'in kategorik yaklaşımı çerçevesinde tanımlamaktadır.²⁹

Theophratos'un, Aristoteles'in halefi olmasına rağmen tıp hakkındaki bilgilerinin Aristoteles'in akademisinde de faaliyet gösteren Karystos'lu Diokles'e dayandığı eserlerinden izlenebilmektedir ki, aynı izlek Nikandros ve Dioskorides için de geçerlidir.³⁰ Diokles, Hippokrates'in bir takipçisi olarak görülmesine, hatta Genç Hippokrates olarak anılmasına³¹ karşılık kendine has belirli yeni fikirlerin de yaratıcısı olarak göze çarpmaktadır. Örneğin Celsus'a göre,³² Diokles Hippokrates'ten sonra hekimlik sanatını

²⁸ “Söylenen şeylerin birleşimi olmaksızın, her birisi ya malzemeyi ya niceliğini ya niteliğini ya bağıntısını ya yerini ya zamanını ya durumunu ya da etkilemesi, etkilenmesi ve etkisini işaret eder. Fikir vermesi için örneğin malzeme: insan, at; nicelik: dört ayaklı, beş ayaklı; nitelik: beyaz, dilbilgisel; kıyas: iki katı, yarısı, daha büyüğü; yeri: lisede, pazar yerinde; zamanı: dün, geçen yıl; durumu: uzanıyor, oturuyor; etkisi: ayakkabılı, zırlı; etkisi: kesici, yakıcı; etkilenmesi: kesilmiş, yanmış” (Arist. *Cat.* 1b25-2a4).

²⁹ Arthur Hort (çev.), *Theophrastus: Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs*, Vol.II, (London: Loeb, 1916), 217-315.

³⁰ John Scarborough, “Theophrastus on Herbals and Herbal Remedies”, *Journal of the History of Biology*, Autumn 11/ 2, (1978): 354-355, 353-385.

³¹ Anonim Brüksel yazması, *De Semine*, 2, bkz. Philip J. Van Der Eijk, *Diocles Of Carystus: A Collection of the Fragments with Translation and Commentary* (Volume One, Text And Translation), (Leiden: Brill, 2000), 5.

³² Aulus Cornelius Celsus, *De Medicina*, 1.16-17, bkz. Van Der Eijk, *Diocles Of Carystus*, 5.

diyetetik, farmasötik ve cerrahi olarak üçe ayıran bir ekolün öncüsüdür. Buna göre, Theophrastos'un ilk farmasötik derlemenin yazarı olmasını belki de bu pratiğin bir uygulayıcısı olmasına dayandırabiliriz. Sonuç olarak *Historia Plantarum* dokuzuncu kitap ve *De odoribus* (Kokular Hakkında; Yun. *Peri osmōn*) eserlerinde, Theophrastos'un 43 temel doğal tıbbî malzemeye ilişkin farmasötik bilgiyi Diokles'in eserlerinden derlediği ve kök toplayıcıların (*rhizotomoi*) ritüellerini de yansıtan bu bilginin Dioskorides'in *De Materia Medica* eserinde dahi izinin sürülebildiği görülmektedir.³³ Theophrastos'un orijinalliği, bu bilginin aktarımına dair ortaya koyduğu biçimdir. Dioskorides ise bu biçimi daha sonra cins ve türler gibi sınıflamalara doğru evirilecek basit gruplarla sınıflanacak şekilde geliştirmiştir.

MÖ 3. yüzyılda eserlerini veren Theophrastos'tan MS 1. yüzyıl yazarı Dioskorides'e kadar geçen dönemde, doğal tıbbî malzemelerin tarihine ilişkin kayda değer veriler yine *De Materia Medica* üzerinden öğrenilebilmektedir. Dioskorides'in eserinin önsözünde³⁴ ilaçların hazırlanışı, güçleri ve dozajına dair verdiği bilgiler sebebiyle övdüğü ve izini takip edebildiğimiz ilk isim kök toplayıcı (*rhizotomos*) Krateuas'tır. Krateuas, MÖ 1. yüzyılda yaşayan ve kendisi de zehirler ve antidotları konusunda uzman olan Pontus kralı VI. Mithridates'in hekimidir. Eseri kaybolmuş ve Dioskorides tarafından değerlendirildiği bitkiler hakkında yetersiz bilgi vermekle eleştirilmiş olsa da hakkında bilgi verdiği bitkilerin resimlerini yapmış olması ve böylece uygulayıcıların bitkileri ayırt edebilmelerini sağlayarak, bir anlamda botanik biliminin de temelini atmış olması yaptığı ana katkı olarak değerlendirilebilir. *De Materia Medica*'nın elimizdeki en eski nüshası olan Viyana yazmasındaki (ya da Juliana Anicia Kodeksi) bitki resimlerinin Krateuas'ın başlattığı gelenek çerçevesinde esere girdiği değerlendirilmektedir.³⁵

Dioskorides'in anmaya değer bulduğu ve Asklepiad'lar olarak tanımladığı hekimler arasında özellikle önem verdiği Niger'i, bitkileri birbirine karıştırmak ve pek çok gerçek dışı bilgi vermekle eleştirmesi ve Niger de dâhil diğer Aslepiad'ları gözleme dayalı değil, tetkik edilmemiş sözlü bilgiyi kullanmakla eleştirmesi kendi duruşuna dair en temel veri olarak kabul edilebilir. Zira Dioskorides'in çağdaşı olarak görülebilecek olan ve dönemi için referans olarak görülebilecek ansiklopedik *Doğa Tarihi* (*Naturalis Historia*) eserinin yazarı Yaşlı Plinius'un, aynı (Sekstius) Niger'i "son derece dikkatli bir doğa ve tıbbî malzemeler tarihi sorgulayıcısı" (Plin.

³³ John Scarborough, "Theophrastus on Herbals and Herbal Remedies", 384-385.

³⁴ Tess Anne Osbaldeston ve Robert P Wood (çev.), *Dioscorides: De Materia Medica*, (Johannesburg: IBIDIS, 2000), viii-xii.

³⁵ Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", *The Journal of Hellenic Studies* 47/1, (1927): 1-52.

HN. 32.13) olarak tanımlamış olması Dioskorides'in çağının ötesinde bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir. Belki de Dioskorides'in bu duruşu, çağdaşları arasında Theophrastos'un Aristoteles'ten miras kategorik yaklaşımını, en sıkı takip eden yazar olmasındandır. Öncül ve çağdaşlarını, farklı etkileri olan bitkilerin bir arada ele alınması gibi veya benzer etkileri olan bitkilerin hatırlanması zor olacak bir biçimde alfabetik olarak ayrıştırılması gibi kategorizasyonu hususunda eleştirmektedir. Dioskorides'in bu eleştirisinin, botanik alanına temel katkısı olarak da altı çizilebilir. Ancak bahsi geçen diğer yazarların eserlerinin, Dioskorides'in *De Materia Medica*'sında kendi usul ve yöntemi çerçevesinde olmakla birlikte yine de yer verilmiş olduğunu değerlendirmemiz gerekmektedir.

Bu bağlamda Dioskorides, aynı isimdeki eserlerin ilki olmayan *De Materia Medica* adlı eserinin farkını, kategorik bir sisteme göre düzenlenmiş olması olarak belirtmektedir. Bu teorik bir sınıflama değildir zira kendisi de Roma ordusunda hekimlik yapan bir uygulayıcıdır. Bitkilerin dış özelliklerine göre gruplandığı bölümlere ve her biri belirli bir bitkiyi inceleyen kısımlara ayrıldığı eserinde, her bitkinin ise Theophrastos'un kategorizasyonuna paralel olarak önce Latince adı, Yunanca eşanlamlısı, kısa bir tasviri, menşei ya da yetiştiği habitatı ve son olarak hazırlanma yöntemi ve tıbbî kullanım detayları verilmektedir. Dioskorides'in incelediği 600 civarındaki bitkinin 130 kadarı Hippokrates Külliyyatı ile eşleştirilebilen bitkilerdir. Tüm bu bitkilerin çağımızda mevcut bitkiler ile eşleştirilmesi tartışmalı olmakla birlikte araştırmalara devam edilmesi gerekmektedir, zira bunlar Anadolu florasına ait bitkileridir.³⁶

Dioskorides'in Hippokrates'e ve Theophrastos'a yaptığı atıflar yanında eserleri günümüze kadar gelen Nikandros'a da atıf verdiği görülmektedir. Buna göre Kolophonlu Nikandros da *Materia Medica*'nın oluşumuna katkı sağlamış olması sebebiyle değerlendirilmeye değer bir şahsiyettir. Nikandros, antik hekimliğin rahiplik ve sözlü gelenek ile ilişkisinin anlaşılması hususunda son derece ilginç bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin iki kitaptan oluşan *Theriaka* (= *Theriaca*) eserinin birinci kitabı zehirli hayvanların, ikinci kitabı ise (*Aleksipharmaka* = *Alexipharmaca*) bu hayvanların zehirlerine karşı kullanılan bitkisel antidotların farmasötik bir incelemesidir. Ancak temel özelliği diğerleri gibi nesir olmayıp *heksameter* vezinde manzum olarak yazılmış bir didaktik şiir örneği olmasıdır. Yazılı olmasına rağmen bilginin akılda tutulmasını kolaylaştıran vezinli aktarılan bu gelenek, Homeros destanlarının ozanlarını (*rapsodos*) çağrıştıran bir biçimde, hekimlik sanatının sözlü olarak nesilden nesile aktarılan folklorik içeriğinin

³⁶ Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", 20-21.

ve edebiyat ile ilişkisinin bilincinde olunması bakımından önemlidir. Homerosçu kataloglamanın bir örneği olarak da görülebilecek olan eseri, farmasötik yönü kadar edebi bir değer de taşımaktadır. Nikandros'un kendi yararlandıkları dâhil (örn; İskenderiyeli Apollodorus)³⁷ pek çok hekimin nesir eserleri kaybolmuştur. Ancak şifanın folklorik içeriği ya da tanrısallığına ilişkin inanç çerçevesinde olsa gerek, Nikandros'un eserleri kaybolmadan günümüze gelebilmiş ve Dioskorides'in dahi atıf verdiği bir kaynak olmuştur.

Birbirlerinden haberdar olmadıklarını değerlendirebileceğimiz ama Dioskorides'in çağdaşı olan Yaşlı Plinius'un *Doğa Tarihi* eseri de diğer pek çok alanda bilgiler içermesinin yanı sıra tıbbî malzemeler konusunda *De Materia Medica* ile yarışacak ölçekte geniş bir dağarcık sunmaktadır. Ancak bilgi verdiği malzemelerin özellikle inanç öğeleri ve büyülerden korunma ile ilgili işlevleri bağlamında dahi bilgi verirken, bitkilerin ayırt edici özellikleri hakkında pek bilgi vermemesi eserinin farmasötik değerinden ziyade kültürel değerinin ön planda olduğu değerlendirmesini yapmamızı gerektirmektedir. Plinius'un eserindeki bu tavrı anlayabilmek için, cumhuriyet döneminden sonra gelen Roma'nın ilk imparatoru Augustus döneminin, Latin kökleri yüceltmeye dönük "antiquitas" hareketi ve ardından gelen Tiberius döneminin depolitizasyon hareketi sayesinde felsefenin güdümündeki doğa bilimlerinin içerikte öne çıkması olgularına odaklanmak yerinde olacaktır.³⁸ Zira imparatorluk ile kozmopolitleşen Roma'da, Mısır tıbbının yeniden hatırlanması kadar diğer farklı coğrafyaların folklorik değerlerinin de Roma kimliğinde yoğrulması gündemdedir ve böyle bir ortamda görece daha üstün Yunan tıbbının kazanımlarının sürdürülmesi pek mümkün değildir. Plinius'un Hippokrates hakkında sunduğu imge de bu tavır ile örtüşmekte ve kendisinden 5 yüzyıl sonra Hippokrates üzerinden, bu defa Roma etnosentrizminin ve hatta o dönemin hekimlik pratiğine dayalı anakronizmin etkilerinin gösterilmesi bakımından önem arz etmektedir.³⁹

³⁷ Floris Overduin, *Nicander of Colophon's Theriaca: A Literary Commentary*, (Leiden: Brill, 2015), 7, n.23.

³⁸ Gül Özaktürk, "MS Birinci Yüzyılda Roma İmparatorluğunda Kültür Hayatı", *Materia Medica: Dioscorides*, (çev.Esin Kahya), (Ankara: Nobel, 2019), 1-5.

³⁹ "Hikâyenin devamında, Pelopennesos Savaşı zamanına uzanan, en karanlık gece ile sarmalanan, gerçekten olağanüstü bir hakikat, en üst perdeden mamur ve güçlü ve Asklepios'a adanmış bir ada olan Kos'un sakini Hippokrates aracılığıyla korunmuştur. Hastalanan sakinlerin, benzer bir derde düşen diğerlerinin faydalanabilmeleri için, o tanrının tapınağında kendilerini sağlığa kavuşturan ilaçları yazma adetleri sayesinde, dendiğine göre Hippokrates, hemşerimiz Varro'nun da yapacağı gibi, bu reçeteleri kopyalamış ve burayı yaktıktan sonra tıbbin hastaları yatakları başında ziyaret ederek tedavi etme (klinik tedavi öncesi) uygulamasını başlatmıştır. Bundan sonra hekimlikten elde edilen kâra sınırlanmamıştır; böylece öğrencisi (muhtemelen Plinius tarafından Hippokrates'in bir hocası

Eşdeğer tuttuğu Hippokrates'i, Roma'nın kültür ve bilimindeki kilit isimlerinden Varro'nun yüceltilmesi için kullanan Plinius, aynı zamanda tapınak yakacak kadar tanrılara saygısız ve hatta bunu kazanç elde etme amacıyla yapacak kadar hırslı bir Hippokrates imgesi çizerek, tıp yazınında saygıdeğer imajı olan bir değeri kötülemektedir. Belki de bu sayede aynı zamanda Yunan kültürel ve hatta tıbbî mirasını aşağılamaktadır. Buna karşılık 2. yüzyılda daha ziyade Yunanca eserler veren yazarlarca başlatılan İkinci Sofist hareketinin bu eğilimi tersine çevirdiği söylenebilir. Ancak, bu harekete dâhil olmasa da bu dönemde hekimlik yapan ve Hippokrates'i özellikle tıp sanatının eğitimi ve etiği bağlamında bir idol olarak öneren Galenos, *En iyi Hekim Aynı Zamanda Filozoftur (Hoti ho aristos iatros kai philosophos [=Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus])* adlı eserinde çizdiği erdemli Hippokrates imgesiyle Plinius döneminin eğilimini tam tersine çevirmektedir.⁴⁰

Galenos'un Geleneğe Etkisi

De Materia Medica, antik farmasötik bilginin kilit taşı olarak görülebilir. Kendisinden önceki bilgiyi terkip ederek geleceğe aktarmış, hatta bugünün *farmakope*'lerinde (ilaç bilgi listeleri) dahi kullanılan belirli bitkilerin ana referansı olarak hizmet görmüştür. Galenos'un bu gelişmeye yaptığı katkılardan birisi ise farmasötik eserlerinde bitkilerin alfabetik olarak listelenmesine ilişkindir. Bu husus, Dioskorides tarafından eleştirilen bir yöntem olmakla birlikte döneminin tıp yazımında uzmanlık bilgisinin sunumu için retorik ve epiğin önüne geçen bir yöntem olarak kendi içerisinde çığır açıcıdır. Daha evvel Hippokrates'in eserlerindeki hastalık kataloglaması uygulamasının, yöntem olarak Nikandros tarafından da doğrudan kullanılan epik Homerosçu kataloglama yönteminin bir tezahürü olduğunun altını çizmiştik. Bu alfabetik listeleme yönteminin arka planında yatan ve Plinius'un

olan Selymbrialı Herodikos ile karıştırılan) Selymbria'lı Prodikos tarafından kurulan *iatraleiptikē (iatraliptice)* uygulaması (yağla masaj terapisi) sayesinde yağcılar ve hekimler tarafından çalıştırılan en sıradan sağlık görevlileri bile zenginleştirmiştir" (Plin. *HN*. 29.2).

⁴⁰ Zamanımızdaki kötü yetiştirmeden ve servete erdemden daha fazla değer yüklenmesinden kaynaklı olsa gerek, artık heykeltıraşlarımız arasında Pheidias'ın, ressamlar arasında Apelles'in veya hekimler arasında Hippokrates'in kalitesinde adam bulamıyoruz. Ama eskilerden daha sonra doğmuş olmamız ve onların bu kadar yüksek bir noktaya eriştiği sanatları onlardan miras edinmemiz gerçeği önemli bir avantajımızdır. Örneğin Hippokrates'in uzun bir zaman zarfında keşfettiklerini birkaç yılda öğrenmek ve insanın hayatını (tıp sanatında) geri kalanların keşfine vakfetmek kolay olurdu. Ama serveti erdemden önüne çıkararak ve sanatı kamu yararından ziyade şahsi kazanç için tahsil eden biri için sanatın kendisini amaç edinmek mümkün değildir. Aynı zamanda mali kazanç gütmek ve bu kadar yüce bir sanatta kendini eğitmek mümkün değildir; bu amaçların birinde gerçekten gayretli olan biri kaçınılmaz olarak diğerini boşlayacaktır (Gal. *Opt. Med.* 2.57).

retorik anlatımı içerisinde öne çıkan, hastaların sayesinde şifa buldukları ilaçları tapınaklara kaydettirmeleri pratiği ise neredeyse Mısır'daki uygulamalar ile yarışırmasına önemli bir arşivin oluşmasını temin etmiştir.

Bu bilginin günümüz kütüphanelerindeki kart kutuları gibi ayrı ayrı kâğıtlara yazılmış olarak ama tapınaklarda görevli yazmanların denetimi altında muhafaza edildiği değerlendirilmektedir. Bununla birlikte ihtiyaç halinde ihtiyaç duyulan bilgiye erişimin, bilginin büyüklüğü değerlendirildiğinde belki de günümüzün bilgisayar teknolojilerine ihtiyaç duyacak kadar fazla olduğu ve bu sebepten bilginin alfabetik fihristleme ile depolanıp erişilebilmesinin o devrin ihtiyacını çözdüğü değerlendirilebilir. Buna göre Hippokrates'in kataloglama yönteminin de farklı zaman dilimlerinde aynı ihtiyaca karşılık olarak başvurulduğu ortadadır. Ancak ilavelerin ve yeni bulguların yazma şeklinde kaleme alınmış papirüs ruloları ile sunumunda zorluklar oluşturduğu da ayrıca dikkate alınmalıdır. Buna karşılık Galenos, *Basit İlaçların Mizaç ve Tesirleri (Peri kraseōs kai dynamēōs tōn haplōn pharmakōn [=De Simplicium Medicamentorum Temperamentis ac Facultatibus])* adlı eserinde; geliştirdiği yöntemle her malzemeye daha evvelki müelliflerin yaptığı kataloglarda ya da Theophrastos'un kategorik yönteminde olduğu gibi, sadece birkaç satır veya biraz daha fazla bir yer değil, bir veya daha fazla sayfa ayırıp her paragrafı her malzemenin bir tesirine ayırmış ve her paragrafı ilk kelimesi ile yine alfabetik olarak sıralamıştır. Böylece bu malzeme kayıtları daha sonra alfabetik olmayan farklı gruplamalara göre de derlenebilecek duruma gelmiştir.⁴¹

Galenos'un basit olmayan malzemelere dair paragraflarının ise çoğu defa bir bitkiye ayrıldığı ve bazen Latince eşanlamıyla birlikte verildiği görülmektedir. Fakat bitkilere ilişkin verilen tasvirlerinin ise ilişkili bitkilerle benzerlikleri ve farklılıkları ile geldiği coğrafyaların verilmesinden ibaret olduğu değerlendirilmektedir.⁴² Bu anlamda Plinius gibi, Theophratos'tan beri olgunlaşan farmasötik bilgiye botaniğin katkısını önemseyen Dioskorides'in gerisinde kaldığı ileri sürülebilir. Ama buradan hareketle, Yunan kimliğine rağmen Galenos'un olgunluk döneminin Roma kentinde geçmesi ve kendisinin de kentli bir hekim olması bakımından, Theophrastos, Nikandros ve Dioskorides'in daha çok kırsal olan folklorik bağlamından ziyade, kentte ilaç hazırlanmasında rol alanların yarı kurumsal ortamına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde Galenos'tan farklı olarak Dioskorides'in, belki de malzemeleri kendisi hazırlamak zorunda kalan bir hekim olarak, eserine

⁴¹ Lorenzo Perilli, "Writing, Preserving and Disseminating Scientific Knowledge: Some Remarks on Manuscripts and Other Writing Supports in Ancient Greece", *Manuscript Cultures*, mcNo5 (2012/2013): 21.

⁴² Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", 31.

dâhil ettiği doğal tıbbî malzemeleri mümkün mertebe folklorik içeriğinden arındırmaya ve tecrübesinin süzgecinden geçirmeye çalıştığı ifadelerinden çıkarılabilmektedir. Ancak Galenos'un eserinde Dioskorides'inki kadar bir eleme deneyimi bulunmadığı, özellikle kozmopolit Roma'ya dışarıdan gelen diğer kültürlerin tecrübelerini de ilgisine atıfla eserine dâhil ettiği görülmektedir.⁴³ Galenos'un bu pratiği belki de antik medeniyetin yozlaşmaya başladığı bir dönemde doğru ilaca erişmenin zorlukları ile de açıklanabilir.

Bununla birlikte Galenos antik dönem Yunan halk hekimliğinin son temsilcilerinden biri olarak 2. yüzyıldan sonra başlayan entelektüel karanlık içerisinde eserlerinin değeri anlaşılacak kadar ileri bir noktayı temsil etmektedir. Antik dönemde kendisinden sonraki yazarların bu entelektüel birikime dönüştürücü bir katkı yapmadığı değerlendirilebilir. Zira Galenos'un tıp sanatına ve bununla ilgili olarak farmakolojiye yaptığı asıl katkı Hippokrates'in hılt teorisini yeniden yorumlayarak sonraki yüzyıllara erişirmesindeki rolüdür. Bu teori, yakın döneme kadar herhangi bir meydan okuma ile karşılaşmamıştır. Bununla birlikte Galenos'un da diğer ekollerin yaptığı gibi Hippokrates'e yeni, ancak bu defa erdemli bir imge biçtiği ve bu saygınlığı kendi gündemi çerçevesinde kullandığı da söylenebilir. Zira Hippokrates'in kan, balgam, sarı ve kara safra üzerinden tanımladığı insan doğasını, Hippokrates'in fevkinde tabiattaki unsurlar (ateş, su, hava, toprak) ve eşleniği sıcak, soğuk, nemli, kuru gibi nitelikler üzerinden şerh ederek yeniden oluşturduğu görülmektedir.⁴⁴ Galenos ilaçların işlevlerini de yine

⁴³ John Scarborough, "Adaptation of Folk Medicines in the Formal 'Materia Medica' of Classical Antiquity", *Pharmacy in History* 55/2-3, (2013): 59, 55-63.

⁴⁴ "İnsanın ve diğer (canlıların) doğası böyle olduğundan, insanda tek bir şeyin (unsur) değil, daha ziyade diğer şeylerin her birinin nesilde (doğumda) bir araya gelerek kendi cinsinden katkı sağladığı bir kuvvesi vardır" (Hippoc. *Nat. hom.* 3.15-20). Buna göre, eğer sıcak soğuk ile ve kuruluk nemlilik ile orantılı olarak karışmadıysa, doğan bedenlerin nesli mümkün değildir ki; O (Hippokrates) böyle diyerek açıkça söylemektedir ki, sadece insanın değil her şeyin nesli, bedenlerin doğma ve yok oluşlarını kontrol eden bu unsurlardandır: öyle ki, her şey sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilikten yaratılır ve bu unsurlar hepsinde ortaktır. Kan, balgam, sarı safra ve kara safra insanın doğasına özel unsurlardır. Ama bunlar yine de "özel" olarak anılmayabilirler, zira bunlar kan üzerinden tüm hayvanlarda ortaktır. Ve çok açıktır ki, bunların her biri, nitelikleri üzerinden adlandırdığımız ilkesel unsurlar olan nemlilik, kuruluk, soğuk ve sıcaktan gelmektedirler; özel tabirler olan ateş, su, hava ve toprak bunların maddesindedir. Zira açıktır ki, unsurlar karışmamış basit niteliklere göre adlandırılmaktadır: aşırı sıcaklık ateşte, aşırı nemlilik havada, soğukluk suda ve aşırı kuruluk, sıkışma ve soğukla beraber toprakta bulunur. Böylece, bazıları nasıl Hippokrates'in nemlilik, kuruluk, soğuk ve sıcaklığın unsurlar olduğunu (ki bunlar insanda görünürler), ama ateş, su, hava ve toprağı (ki bunların bazıları insan bedeninde görülmez) kabul etmediğini düşünebildiler ki?" (Gal. *HNH.* 50-52).

unsurların nitelikleri üzerinden yeniden tanımlamaktadır.⁴⁵ Ancak bunların ötesinde Galenos'un belki de farmasötik bilgiyi farmakolojiye yaklaştırması bakımından vurgulanması gereken, ilaçların etkisini sadece mekanik olarak tarif etmek yerine hastanın durumuna göre gücünün ayarlanması gerekliliğini ortaya koymasındır ki, bu amaçla dahi yine Hipokrates'e atfettiği saygınlığı kullanmaktadır.⁴⁶

Bununla birlikte Galenos'un farmakolojik incelemelerinde Hippokrates'e yaptığı atıflarla Hippokrates'in fikirlerini çarpıtmaktan ziyade onun fikirlerini şerh ederek detaylandırdığı söylenebilir. Ama bu uygulaması sayesinde O'nun otoritesine sığınarak, hatta tanrılaştırarak⁴⁷ tıp sanatına dair yaptığı katkıların kalıcılığını temin ettiğinin de altı çizilebilir. Kurulan bu saygınlık sonraki dönemde 5-6. yüzyıllarda İskenderiye Okulu kapsamında hılt teorisinin şerh edilmeye devam edilmesiyle daha da güçlenmektedir. Daha evvel Hippokrates'in *İnsan Doğası Hakkında* (*Peri physios anthrōpou* [*De natura hominis*]) eserini şerh eden Galenos, hıltları mevsimler ile özdeşleştirmiş (yani kanı bahar, sarı safrayı yaz, kara safrayı sonbahar ve balgamı kış) ve *Hippokrates ve Platon'un Doktrinleri Hakkında* (*Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn* [=*De placitis Hippocratis et Platonis*]) ve *Mizaçlar Hakkında* (*Peri kraseōn* [=*De temperamentis*]) eserlerinde ise mevsimleri yaş dönemleri ile eşleştirerek (yani baharı çocukluk, yazı gençlik, sonbaharı olgunluk ve kışı yaşlılık), böylece hıltlar ile belirli karakter özellikleri arasında ilişki kurmuştur. Ancak hıltların balgami (*phlegmatikos*), demevi (*haimatikos*), safravi (*kholikos*) ve sevdavi (*melankholikos*) olarak bedensel ve ruhsal mizaçlar ile ifade bulması İskenderiye ekolü ve devamında Bizans ama özellikle İslam tıbbi çerçevesinde gerçekleşmiş ve Hippokrates ve

⁴⁵ “Gerçekten neme aşırı doymuş bir bedenın tedavisi onu tahliye ederek ve doğa sayesinde kurumuş bir bedenın tedavisi ise onu nemlendirmek suretiyledir, nasıl ki, ısınmış birini üşüterek ve uygun olanın ötesinde üşümüş olanı ısı ile tedavi edebiliriz. Ve tüm ilaçların etkinliği ısıtma veya soğutma veya kurutma veya nemlendirmeleri ile gösterilir” (Gal. *HNH*. 40).

⁴⁶ “Aynı şekilde Hippokrates de plörezi (sıvı birikmesi kaynaklı göğüs zarı ağrısı) ile ilgili tahliye edici bir ilaç vererek, bu maddelerden (koku özelliği olan) birinin karıştırılmasını emretmiştir. Ve “ağrı diyaframın altında olursa ve köprücük kemiğinde bir belirti olmazsa, hastanın göbeği, çöpleme otu (*helleboros*) veya yabani semizotu ile, çöpleme otu; ya yabani havuç ya geyik otu ya kimyon ya da anason veya başka kokulu maddeler karıştırılarak yumuşatılmalıdır” diye buyurmuştur. Aslında bu vakalarda hastanın, insanın tabiatına aykırı olan ilacın gücünü yumuşatmak ve hafifletmek için karıştırılan bu maddelerin en yüksek derecede güzel kokusuna ihtiyaç duyduğu açıktır” (Gal. *Comp.med.* 13.149,6-14).

⁴⁷ Jacques Jouanna ve Veronique Boudon, “Remarques sur la Place d'Hippocrate dans la Pharmacologie de Galien”, *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*, (Leiden: Brill, 1997), 234.

Galenos'un bağlamının da ötesine taşınmıştır.⁴⁸ Bu gelişmenin farmakolojik bağlamı ise mevsimlere, yaşa ve yapısal doğasına uygun olarak hıltlar ile tanımlanan bireye özgü tedavi ve ilaç önerilebilmesinin yolunun açılmasıdır.

Sonuç

Bu çalışmada doğal tıbbi malzemelerin (*materia medica*) modern tıbbi ilaçlara rağmen hala kullanılmaya devam edilmesine dikkat çekilerek; bu malzemeler ve bunların kullanım geleneği, Foucault'un kuramlaştırdığı 19. yüzyılda ortaya çıkan "hakikat iradesi" eğilimi ile klasik kültürün "bilme iradesi" arasındaki mücadelenin konusu olarak sunulmuştur. Esasen bugünkü bilimin ampirizmi ile bilim tarihinde var olan inanç ögesinin çerçevesinde şekillenen bu mücadelenin Hippokrates'in kişiliğinde bir karara ulaşabileceği görülmektedir. Zira O'na biçilen imgelerin soyağacı Foucault'nun etkin tarih metodu ile ortaya konabilecek olmakla birlikte bu metodun anlaşılabilirliği de yine Hippokrates'in tıp metodu sayesinde olacaktır. Doğal tıbbi malzemeler sadece bilim tarihinin değil, medeniyetin kültürler arasında el değiştiren maruz kaldığı etnosentrik ve anakronistik eğilimlerin etkisinde bir üst anlatı (metanarrative) oluşturulması için dahi anlam ifade edecektir. Buna göre Antikçağ kültüründe oluşan *materia medica* geleneğinin tarihçesine odaklanmak günümüze tıbbi katkısının ötesinde faydalar sunabilme potansiyeline sahiptir.

Bu amaçla çalışmamızda bu geleneğin içerisinde şekillendiği hılt teorisi anlaşılmasına çalışılmış ve bu amaçla başvurulmuş Hippokrates, Theophrastos, Dioskorides ve Galenos gibi yazarlardan günümüze kalan yazılı kaynakların bir filolojik incelemesi yapılmıştır. Buna göre, antik dönemin zihin dünyasında, hastalıkların Homerosçu kataloglama yöntemi ile sunulması ile başlayan süreç, Aristoteles'in kategoriler metodu ile evrimleşerek doğal tıbbi malzemelerin bir kodeks olarak sunulmasına dönüşmüştür. Nihayet tapınaklarda olgunlaşan fihristleme yöntemi sayesinde hılt teorisine dayalı tıp sanatının icrasını temin eden bir boyuta ulaşmıştır. Bununla birlikte görülmüştür ki bu süreç, antik dönemdeki medeniyetin evrimleşmesine de ışık tutabilecek bir boyuttadır.

Ancak, Orta Çağla birlikte akamete uğrayan bu sürecin incelenmesinin, İslam medeniyeti tarafından korunup geliştirilerek aydınlanma döneminin klasik kültürü haline dönüşmesi ve 19. yüzyılda olgunlaşan ampirizm sayesinde terk edilmesi ile tamamlanacağı da ortadadır.

⁴⁸ Jacques Jouanna, "The Legacy of the Hippocratic Treatise The Nature Of Man: The Theory of the Four Humours", Philip van der Eijk (ed.), "Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna", (Leiden, Boston: Brill, 2012), 358.

Ancak bu çalışmanın kapsamı içerisinde yer verilemeyen bu gelişimin çalışmanın devamı niteliğinde ortaya konması gerekmektedir. Bu sayede Foucault'nun etkin tarih yönteminin daha iyi anlaşılabilmesi için yeterli verinin ortaya konabileceği değerlendirilmektedir. Neticede *materia medica* geleneği ve bunun tarihi insanlık tarihine ışık tutabilecek bir potansiyeli içermektedir.

KAYNAKÇA

- Foucault, Michel. "The Order of Discourse", ed. Robert Young, *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*, 48-78. Boston: Routledge, 1981.
- Foucault, Michel. *The Birth of the Clinic: An Archeology of Medical Perception*. London: Tavistock, 1973.
- Foucault, Michel. "Nietzsche, Genealogy, History", ed. Paul Rabinow, *The Foucault Reader*, 76-100. New York: Pantheon, 1984.
- Hardy, G. ve Totelin, L. *Ancient Botany*. London: Routledge, 2016.
- Hort, Arthur (çev.), *Theophrastus: Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs*, vol. II. London: Loeb, 1916.
- Jones, W. H. S. *Hippocrates*, vol. I. London: Loeb, 1947.
- Jouanna, Jacques. "Egyptian Medicine and Greek Medicine", ed. Philip van der Eijk *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna*, 3-20. Leiden: Brill, 2012.
- Jouanna, Jacques. "The Legacy of the Hippocratic Treatise The Nature of Man: The Theory of the Four Humours", ed. Philip van der Eijk, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna*, 335-359. Leiden, Boston: Brill, 2012.
- Jouanna, J. ve Boudon, V. "Remarques sur la Place d'Hippocrate dans la Pharmacologie de Galien", *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine* (1997): 213-234. Leiden: Brill.
- Kahya, Esin. "Hipokrat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hipokrat> (31.01.2022).
- La Berge, Ann F. "The Rhetoric of Hippocrates at the Paris School", ed. David Cantor, *Reinventing Hippocrates*, 178-199. London & New York: Routledge, 2001.
- Osbaldeston, T. A. ve Wood, R. P. (Çev.), *Dioscorides: De Materia Medica*. Johannesburg: IBIDIS, 2000.
- Özaktürk, Gül. "MS Birinci Yüzyılda Roma İmparatorluğunda Kültür Hayatı" (Çev. Esin Kahya), *Materia Medica: Dioscorides*. Ankara: Nobel, 2019.
- Perilli, Lorenzo. "Writing, Preserving and Disseminating Scientific Knowledge: Some Remarks on Manuscripts and Other Writing Supports in Ancient Greece", *Manuscript Cultures* mcNo5 (2012/2013): 20-32.

- Scarborough, John. "Theophrastus on Herbals and Herbal Remedies", *Journal of the History of Biology* 11/2 (1978): 353-385.
- Scarborough, John. "Adaptation of Folk Medicines in the Formal 'Materia Medica' of Classical Antiquity", *Pharmacy in History* 55/2-3 (2013): 55-63.
- Singer, Charles. "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", *The Journal of Hellenic Studies* 47/1 (1927): 1-52.
- Totelin, Laurance. *Hippocratic Recipes: Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth and Fourth Century Greece*. Leiden: Brill, 2009.
- Van Der Eijk, Philip J., *Diocles of Carystus: A Collection of the Fragments with Translation and Commentary, Volume One, Text And Translation*. Leiden: Brill, 2000.
- Zucconi, Laura M. "Medicine and Religion in Ancient Egypt", *Religion Compass* 1 (2006): 1-12.

KISALTMALAR

- Aet. Aetius, *De Placita Philosophorum* = J. Mansfeld ve D. T. Runia (ed.), *Aëtiana V, An Edition of the Reconstructed Text of the Placita with a Commentary and a Collection of Related Texts*, Leiden: Brill, 2020.
- Arist. *Cat.* Aristoteles, *Categoriae (Katēgoriai)* = L. Minio-Paluello (ed.), *Aristotelis categoriae et liber de interpretatione*, Oxford: Clarendon Press, 1949; Çeviri: Aristotle, *Aristotle Categories and De Interpretatione*, Çev. J. L. Ackrill, Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Gal. *HNH.* Galenos, *In Hippocratis de natura hominis librum commentarii (Eis to peri physeōs anthrōpou biblion Hippokratous hypomnēma)* = J. Mewaldt (ed.), *Galenus in Hippocratis de natura hominis commentaria tria, Corpus medicorum Graecorum*, Leipzig: Teubner, 1914.
- Gal. *Opt. Med.* Galenos, *Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus (Hoti ho aristos iatros kai philos)* = P. N. Singer (Çev.), *Galen, The Best Doctor is also a Philosopher, Selected Works*, Oxford: University Press, 1997.
- Gal. *Comp.med.* Galenos, *De compositione medicamentorum secundum locos (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata topous)* = C. G. Kühn (ed.), *Claudii Galeni opera omnia, vols. XII–XIII*, Leipzig: Knobloch, 1826 (yeniden basım 1965).
- Hdt. Herodotos = Ph.–E. Legrand (ed.), *Hérodote: Histoires, vols. IX*, Paris: Les Belles Lettres, 1932-1968; Çeviri: Herodotos, Tarih, Çev. M. Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.

- Hippoc. *Aer.* Hippokrates, *De aere, aquis, locis (Peri aerōn hydatōn topōn)* = W. H. S. Jones (Çev.), Hippocrates, *Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics I and III. The Oath. Praecepts. Nutriment, vol. I*, (Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1923.
- Hippoc. *Decent.* Hippokrates, *De decente habitu (Peri euskhēmosynē)* = É. Littré (Ed.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate, vol. IX*, Paris: Baillière, 1861.
- Hippoc. *Morb.sacr.* Hippokrates, *De morbo sacro (Peri hierēs nousou)* = W. H. S. Jones (Çev.), *Hippocrates, vol. II*, (Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1923.
- Hippoc. *Nat.hom.* Hippokrates, *De natura hominis (Peri physios anthrōpou)* = W. H. S. Jones (Çev.), *Hippocrates, Vol. IV: Nature of Man*, (Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1931.
- Hippoc. *VM.* Hippokrates, *De vetere medicina (Peri arkaîēs iētrikēs)* = W. H. S. Jones (Çev.), Hippocrates, *Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics 1 and 3. The Oath. Praecepts. Nutriment, vol. I*, (Loeb Classical Library) (Cambridge: Harvard University Press, 1923.
- Hom. *Od.* Homeros, *Odysseia* = P. von der Mühl (ed.), *Homeri Odyssea*, Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962; Çeviri: Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat, A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları, 1998.
- Pl. *Leg.* Platon, *Leges (Nomoi)* = (Çev.) R. G. Bury. *Plato: Laws, vol. II*, (The Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1926; Çeviri: Platon: *Yasalar*, Çev. C. Şentuna ve S. Babür. İstanbul: Kabalcı, 2007.
- Pl. *Phdr.* Platon, *Phaedrus (Phaidros)* = J. M. Cooper (ed.), *Plato: Complete Works*, Indianapolis: Hackett, 1997.
- Plin. *HN.* Plinius the Elder, *Naturalis Historia* = J. Bostock ve H. T. Riley (Çev.), *Pliny's Natural History*, London: Bohn, 1855-57.
- WHO *Global Report On Traditional and Complementary Medicine*, World Health Organization, 2019.